

संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि भारताची भूमिका

* कु. सरस्वती मोतीराम वागदकर,

* संशोधक विद्यार्थिनी राज्यशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर

सारांश:

या संशोधनात्मक लेखात संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि भारताची भूमिका यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुद्धानंतर निर्माण झालेल्या अस्थिर आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीत जागतिक शांतता व सहकार्य प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशाने संयुक्त राष्ट्र संघटनेची स्थापना करण्यात आली. स्थापनेपासून भारताने शांतता, सहकार्य, अहस्तक्षेप, व मानवतावादी मूल्ये या मूलभूत तत्वांना अनुसरून युनोच्या कार्यात सक्रिय सहभाग नोंदवला आहे.

भारताने काश्मीर प्रश्न, वांशिक भेदभावाविरुद्धची लढाई, वसाहतवादविरोधी धोरण, मानवाधिकारांचे संरक्षण, शांतिसेना मोहिमा, तसेच आर्थिक-सामाजिक विकास यांसारख्या विविध आंतरराष्ट्रीय मुद्द्यांवर संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या व्यासपीठावर महत्त्वपूर्ण व सकारात्मक भूमिका निभावली. सुरक्षा परिषदेवरील अस्थायी सदस्यत्वाच्या माध्यमातून भारताने अनेकदा जागतिक शांतता आणि सहकार्याची बाजू मांडली.

पंचशील तत्वांची मांडणी करून भारताने जागतिक पातळीवर शांततापूर्ण सहअस्तित्व, परस्पर आदर, सार्वभौमत्वाचा सन्मान, अनाक्रमण आणि सहकार्य या मूल्यांना प्रोत्साहन दिले. वंश, रंग, धर्म आणि जात या आधारावरील सर्व प्रकारच्या भेदभावाला भारताने संयुक्त राष्ट्रांच्या मंचावर नेहमीच विरोध केला आहे.

या लेखातून स्पष्ट होते की आंतरराष्ट्रीय शांतता, सहकार्य आणि मानवकल्याण यासाठी भारताची भूमिका युनोमध्ये अग्रगण्य, तत्त्वनिष्ठ आणि न्याय्य राहिली आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या उद्दिष्टपूर्तीसाठी भारताचे योगदान सातत्यपूर्ण, प्रभावी आणि मूल्याधिष्ठित असल्याचे निष्कर्षितः प्रकर्षाने जाणवते.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना:

पहिल्या महायुद्धापासून अस्थिर झालेल्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये जागतिक शांतता व सुरक्षा प्रदान करण्याच्या प्रयत्नांना सुरुवात झाली. दुसऱ्या महायुद्धाच्या शेवटानुसार संयुक्त राष्ट्र संघटनेची स्थापना झाली. संयुक्त राष्ट्र संघटनेने शीतयुद्धाच्या काळात जगामध्ये शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न केले. अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष वूड्रो विल्सन यांनी 14

कलमी मुद्द्यांची मांडणी करून त्याच्या आधाराने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रश्न सोडवण्यासाठी जागतिक संघटनांची स्थापना करण्यात यावी अशी भूमिका मांडली. यातूनच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शांततेसाठी संघटना असावी हा विचार प्रथम पुढे आला. भारत हे राष्ट्र शांतता व सहकार्य यास वृद्धी देणारे राष्ट्र म्हणून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ओळखले जाते. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या स्थापनेपासून भारत हा युनोचा सदस्य देश आहे. भारताने वेळोवेळी युनोच्या जागतिक शांतता कार्यात सहभाग व मदतकार्य केले आहे. भारत हा युनोच्या आमसभेचा स्थायी सदस्य राष्ट्र नाही, मात्र भारताने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेहमीच शांततेसाठी प्रयत्न व सहकार्य केले आहेत.

विषय विवेचन:

अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष वूड्रो विल्सन यांच्या 14 तत्त्वांपैकी एक तत्व म्हणजे जागतिक शांततेसाठी आंतरराष्ट्रीय संघटना स्थापन करणे हे होते. त्याप्रमाणे जानेवारी 1920 मध्ये राष्ट्रसंघाची स्थापना झाली जागतिक पातळीवर शांततेसाठी संघटना स्थापन करण्याची ही पहिलीच वेळ होती. परंतु राष्ट्रसंघाच्या स्थापनेपासूनच वीस वर्षातच दुसरे महायुद्ध झाले. म्हणून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी राष्ट्रसंघ अपयशी ठरला. दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर 1946 ला राष्ट्र संघाचे विसर्जन झाले. 1941 मध्ये अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष रूझवेल्ट आणि ब्रिटनचे पंतप्रधान चर्चिल यांनी अटलांटिक समुद्रात एका युद्धनौकेवर बैठक होऊन अटलांटिक सनद जाहीर केली. ती युद्धकालीन सहकार्याची पहिली पायरी होती. कारण जर्मनीची युरोप, आफ्रिका, रशिया या सर्व मोहिमांमध्ये विजयी घोडदौड सुरू होती. युद्धानंतर कोणत्या तत्त्वाच्या आधारे जागतिक प्रश्न सोडवावेत हा ठरवणारा तो करार होता. त्याला 26 देशांनी 1942 मध्ये मान्यता दिली व युद्धानंतरच्या शांततेसाठी प्रयत्न या दोन्ही घटना एकाच दिशेने चालल्या होत्या. आंतरराष्ट्रीय संघटना निर्मितीसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण होत होते. शांततेसाठी एकत्र येऊन कार्य करणाऱ्या राष्ट्रांना 'संयुक्त राष्ट्रसंघ' (United Nations) असा शब्द प्रयोग अमेरिकेचे अध्यक्ष रूझवेल्ट यांनी वापरला. 1943 मध्ये अमेरिका, ब्रिटन, चीन, रशिया या देशांच्या नेत्यांची बैठक झाली. आंतरराष्ट्रीय संघटने संबंधित विचार विनिमय करण्यात आला. नंतर अमेरिकेतील डंबर्डन ओक्स येथे या संघटनेचा आराखडा तयार करण्यात आला. 1945 मध्ये याल्टा परिषदेत युद्धोत्तर आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेत संबंधी विचार विनिमय करण्यात आला. अखेर सनफ्रान्सिस्को येथे आंतरराष्ट्रीय परिषद भरवण्यात आली. या परिषदेत संयुक्त राष्ट्रसंघाची सनद मान्य करण्यात आली व 24 ऑक्टोबर 1945 रोजी 'संयुक्त राष्ट्रसंघ' या आंतरराष्ट्रीय संघटनेची स्थापना झाली. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सनदेत 111 कलमे आहेत. त्यातील पहिल्या कलमामध्ये संघटनेची उद्दिष्टे सांगितले आहेत ती उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे.

- 1) जागतिक शांतता व सुरक्षितता टिकवणे.
- 2) सर्व राष्ट्रांमध्ये मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित करणे.

- 3) आंतरराष्ट्रीय प्रश्न सोडवण्यासाठी राष्ट्रा-राष्ट्रात सहकार्य निर्माण करणे.
- 4) ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी जागतिक केंद्र म्हणून काम करणे.

उद्दिष्टे :

- 1) संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे जागतिक पातळीवरील कार्य अभ्यासणे.
- 2) संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या कार्यातील भारताची भूमिका अभ्यासणे.
- 3) संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या कार्यातील भारताचे स्थान अभ्यासणे

संशोधन पद्धती - विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती उद्दिष्टे

संयुक्त राष्ट्रसंघटनेमध्ये भारताची भूमिका

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या स्थापनेपासूनच भारत त्याच्या उच्च आदर्शांकरिता निरंतर कार्य करतो आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाने खऱ्या अर्थाने संपूर्ण जगाचे प्रतिनिधित्व करायला पाहिजे हे मत भारत प्रथम पासूनच व्यक्त करत आला आहे. स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर लगेचच ऑक्टोबर 1947 ला पाकिस्तान ने काश्मीरवर आक्रमण केले. काही दिवसानंतर भारताने हा प्रश्न संयुक्त राष्ट्र संघाकडे सोपविला. संयुक्त राष्ट्र संघाने युद्ध बंद करण्याचे आवाहन केले. परिणाम स्वरूप युद्ध बंद झाले. त्यानंतरही या विभागाची सोडवणूक संयुक्त राष्ट्र संघाकडूनच व्हायला पाहिजे असा आग्रह भारताने धरला. इतकेच नव्हे तर 1965 आणि 1971 ला पाकिस्तानने आक्रमण केल्यानंतर भारत विजयी होऊनसुद्धा संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आग्रहाने युद्ध बंद केले होते.

संयुक्त राष्ट्रसंघ विषयी भावना व्यक्त करताना 5 मे 1950 ला न्यूयॉर्क येथे पंडित नेहरू म्हणाले होते की “संयुक्त राष्ट्रांनी आपल्याला अनेक धोके आणि संकटापासून वाचविले आहे. आजच्या स्थितीत राष्ट्रांमधील सहयोगाची भावना निर्माण करण्यात संयुक्त राष्ट्र संघाचा मोठा वाटा आहे यात काही शंका नाही”. भारताची आंतरराष्ट्रीय पातळीवर लोकांची गुलामगिरीतून मुक्तता राष्ट्रीय आणि व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचे रक्षण वांछित भेदभावाचे निर्मूलन निरक्षरता समाप्ती अशी भूमिका राहिलेली आहे. एकंदरीत भारताने संयुक्त राष्ट्र संघाच्या भूमिकेचे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर समर्थन व संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या कार्याला सहकार्य राहिले आहे. भारताने संयुक्त राष्ट्र संघाच्या शांतिसेनेमध्ये महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील शांतता कार्यासाठी भारत नेहमीच सहकार्य करत आला आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या विभिन्न अंगात भारताची भूमिका :

भारताने संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या विभिन्न शाखांमध्ये महत्त्वपूर्ण कार्य व योगदान दिले आहे संयुक्त राष्ट्र संघाच्या स्वायत्त शाशित प्रदेशांच्या सूचना समितीचा भारत सदस्य आहे या अधिकारात त्याने गुलामगिरीतून लोकांना मुक्त करण्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. वरील समिती 1963 पर्यंत कार्यरत होती. संयुक्त राष्ट्रसंघांनी 24 सदस्यांची एक समिती स्थापन केली जिचा

उद्देश 1960 मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाद्वारे वसाहती प्रदेश आणि लोकांना स्वातंत्र्य प्रदान करण्याच्या प्रस्तावाला कार्यान्वयित करणे हे होते. भारताने स्वायत्तशासित प्रदेशांच्या प्रगतीसाठी मोठे योगदान केले आहे. 1948-50 च्या विशेष समितीचा भारत सदस्य होता. 1951 मध्ये सूचना समितीचे सदस्य म्हणून भारताला निर्वाचित केले होते. 1950-51 मध्ये अगदी पहिल्यांदा भारत सुरक्षा परिषदेचा सदस्य म्हणून निवडला गेला. 1966 मध्ये पुन्हा भारताची निवड झाली 1 जानेवारी 1972 ते 31 डिसेंबर 1973 पर्यंत भारत सुरक्षा परिषदेचा सदस्य होता. अशा प्रकारे भारताने राष्ट्रसंघाच्या विविध शाखांमध्ये सदस्य म्हणून कार्य केले आहे.

राष्ट्रसंघाच्या व्यासपीठावरून भारताची वांशिक भेदभावविरोधी भूमिका:

भारत पहिल्यापासूनच वंचित आणि जातीय समानतेचा समर्थक राहिलेला आहे. भारताच्या राज्यघटनेमध्ये कलम 15 नुसार कोणत्याही नागरिकांमध्ये जन्म, वंश, धर्म, जात आणि रंग या आधारावर भेदभाव करणार नाही अशा प्रकारचे अभिवचन दिले आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाने 10 डिसेंबर 1948 मध्ये मानवीय अधिकारांचे घोषणापत्र प्रसिद्ध केले या घोषणा पत्राला भारताने समर्थन दिले. 7 डिसेंबर 1946 मध्ये पंडित नेहरू यांनी म्हटले होते की आम्ही सिद्धांत आणि व्यवहारांमध्ये सर्व जातींना समान संधी देण्यामध्ये वचनबद्ध आहोत. दक्षिण आफ्रिका तर वांशिक भेदभावाचे जन्मस्थान आहे त्या ठिकाणी काळे आणि गोरे यात राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक भेदभावाची खोलदरी आहे. अगदी पहिल्यांदा महात्मा गांधींनी दक्षिण आफ्रिकेतच याविरुद्ध आवाज उठवला होता. 12 सप्टेंबर 1952 ला भारतासहित 13 अरब आशियाई देशांनी दक्षिण आफ्रिकेच्या रंग,जाती भेदाविरुद्ध राष्ट्रसंघाच्या महामंत्र्याकडे तक्रार केली होती. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेतील राजकीय समिती आणि कायदा समिती समोर भारतीय शिस्त मंडळाच्या नेत्या श्रीमती विजयालक्ष्मी पंडित यांनी एक प्रस्ताव मांडला होता. त्यात दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीय प्रवाशांवर केला जाणाऱ्या अत्याचारांचे विवरण केले होते. इतर राष्ट्रांप्रमाणे भारताने संयुक्त राष्ट्र भांडवल विकास कोश च्या स्थापनेसाठी प्रस्ताव मांडला होता. 13 डिसेंबर 1966 मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या महासभेने तो स्वीकृत केला. भारताने सामाजिक आणि आर्थिक परिषदेत चांगले कार्य केले. जगातून गरिबी, निरक्षरता आणि व्याधी दूर व्हावी याकरता भारताने केलेले कार्य लक्षणीय आहे. विश्वशांतीचे स्वप्न प्रत्यक्षात आणण्याकरिता या गोष्टींची आवश्यकता आहे असे भारताचे म्हणणे आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघामध्ये भारताची पंचशील तत्वांची मांडणी:

भारताने पंचशील सिद्धांत महासभेत पारित करण्यात यश मिळवले आहे त्यात पुढील गोष्टींचा समावेश आहे.

- 1) आंतरराष्ट्रीय शांतता सुरक्षा आणि सहयोग कायम ठेवण्याचे राष्ट्रांना आवाहन केले आहे.
- 2) राष्ट्रा-राष्ट्रात राजकीय सामाजिक आणि आर्थिक भेदभाव असूनही त्यात मैत्रीचे आणि शेजारी म्हणून चांगले संबंध हवेत.

3) एकमेकांबद्दल सन्मान राखणे, कायदा करणे एक दुसऱ्यांच्या सार्वभौमत्वाचा आदर राखणे तसेच परस्परांमध्ये अनाक्रमण आणि अहस्तक्षेपाचे धोरण स्वीकारणे.

4) सर्व देश समान आहेत परस्पर सहकार्याने दोघांनाही फायदा होईल असे धोरण स्वीकारणे.

5) शांततापूर्ण सह अस्तित्वावर विशेष जोर देणे.

अशाप्रकारे भारताने संयुक्त राष्ट्र संघटनेमध्ये पंचशील तत्वांची मांडणी केली. भारताची आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सहकार्याची व परस्पर आदराची असल्याचे दिसते. भारताने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेहमीच अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला आहे. तसेच इतर राष्ट्रांच्या सार्वभौमत्वाचा आदर केला आहे. त्याचप्रमाणे भारताने कोणत्याही राष्ट्राच्या आक्रमणाला समर्थन केले नाही. एकंदरीत भारताची भूमिका आहे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर तटस्थ आणि न्याय्य अशीच दिसून येते.

निष्कर्ष:

- 1) आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सहकार्यासाठी भारताची नेहमीच अग्रगण्य भूमिका आहे.
- 2) वंश, रंग, जात, धर्म या भेदांना भारताचा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पूर्ण विरोध आहे.
- 3) भारताने संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या कार्यात विविध समित्यांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.
- 4) संयुक्त राष्ट्र संघाने जगाचे प्रतिनिधित्व करावे या मताचा भारत पहिल्यापासूनच आदर करतो आहे.

संदर्भ:

1. डॉ. जाधव व्ही.वाय.(2016), संयुक्त राष्ट्र संघटना (1990 नंतरची आव्हाने). अथर्व पब्लिकेशन, धुळे.
2. डॉ.तोडकर बी.डी.(2012), आंतरराष्ट्रीय संबंध महत्त्वाच्या संकल्पना. डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
3. सीकरी राजीव (2017), *RETHINKING INDIA'S FOREIGN POLICY: Challenge and Strategy*. SAGE Publications India Pvt Ltd.
4. फडके बी.एल.(2010), भारत आणि संयुक्त राष्ट्र संघ. नूतन प्रकाशन, पुणे.
5. पाटील बी.बी. (2015), भारतीय परराष्ट्र नीती आणि संयुक्त राष्ट्र संघ. प्रगती प्रकाशन, कोल्हापूर.
6. Bhargav Rajiv(2003), *Politics and Ethics of the Indian Foreign Policy*. SAGE Publication, New Delhi.

Cite This Article:

कृ. वागदकर स. मो. (2025). संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि भारताची भूमिका. In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI), pp. 174–178. Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18437459>